M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No Ref.

Ser. 645

Title Rama Krishna Kavya

645

रामकृष्ण काव्य: by सूर्य दैवज्ञ

Rāma-Krishna Kāvya.	:	Title
Surya Daivagña	:	Author
	:	Editor
	:	Year, Vols.
	:	Publisher
645	:	Remarks

रा॰ कृ॰ का॰ श्रीगणेशायनमः श्रीमन्मंगलमूर्त्तिनाथिरामनंनत्वाततः शारदांशाब्दब्रह्ममनोरमांश्रुगुणकला
नाधिराजात्मनः यद्ग्रंथाध्ययनेर्विनायानिवहोप्यानार्यवर्यात्मगत्सोदस्सर्यकविर्विलोमबननंकार्थ्यं
१ करोम्यद्भुतं १ ॐहंश्रुणेमश्रुंक्रमक्रमविधौसांकांसतातत्यदेशारम्भाचारिता क्रमोप्युत्तविधस्येवंत्रयं
दुर्गमं रवंसस्यपिमन्मतिःकिमपित्रागल्भ्यमालंबतेतत्सर्वगुणिनःक्षमंतुयदक्षयंयंममजास्व
यं २ कदाचिदपिसंतरेत्क्रान्तिपरानरानीरधिंकथंचिदपिधावतिप्रसरधासधाराध्वनि स्तनेष्यति
विशारदाप्रचुरशारदानुग्रहंविलोमकविताकृतोसुकविधीरधीरोभवत् ३ नागीरथीरामक
थातिरम्याकादिलिंकाक्षक्षकयामनोज्ञा सरस्वतीस्वर्यकवेस्तृतीयास्नातुप्रयोगरमतिःकवी
नां ४ समाक्षरांघ्रिर्विषमेक्षराई द्विधाभवेद्ध्र स्तत्कवित्वसीमा समानभिन्नार्थतयाद्विधा
द्याभिन्नाक्षराद्वैरमवद्वितीया ५ अथकवित्वपरिभाषापिंगलादौकथिता अध्याहारोयत्तदा १
वाविधेयःपादाद्यंतेवाविसर्गोविसर्गः कुत्राप्यूह्यालक्षणाव्यंजनावाविद्यादेतांचित्रकाव्यानुपूर्वः

तदवत्रुताक्तनाआग्राहविग्रहेणछायस्यतथाविधोनाकौस्वर्गाधिपतिरिंद्रोभूदित्यर्थः ११
श्लोकः नवेदयामक्षरजामसीतांकातारकाविरहुजितेविवादे देवावितेजिह्मविकार
नाकातांसीमभारक्षमयादेवन १२ टी॰ अथस्वयंवरार्थमागतानांराज्ञामज्ञानंवर्णय
न्नाह नेति यांअक्षरभामसीतांलोकानवदेअक्षरंनविच्युतंभामसौभाग्यंयस्याःसा
अक्षरभाम्नीवासीसीतातांनजानंतीत्यर्थः अविवादविरहुजितेकातारकाविरहुना
रामचंद्रेणजितंविरहुजितंतस्मिन्विरहुजितेअविवादसर्वसंमतेसतिकारतोकातारकाते
कापानोतितारकस्संयोगस्तंचंद्रविनान्येनसहनप्राप्नोतिप्रक्तेरामचंद्रेणसहसीतारव
नारकात्वंप्राप्नुमर्हतिनान्येनेत्यर्थः कृष्णपक्षेतु गोकुलेपीरिक्षद्धस्येंद्रस्यकिंवलती
त्याह गोकुलापरिक्षद्धस्येंद्रस्यसीमभारक्षमयादेवनेदेवावितेविह्मविकारताकेति
नवेत्सीत्यध्याहारः सीम्नोभारः सीमागिरिमर्यादातस्याःभारःतस्मिन्क्षमश्चा

रा॰ ह॰ का॰ सैयादवश्यंत्तेनशक्या। तेनपर्वतस्तदधरणसमर्थेनश्रीकृष्णेन द्दवीवितेदेवात्पर्जन्यादृवि
तेरक्षितेगोकुलेजिष्णोरिंद्रस्याशिलामयांवुवर्षणात्‌दिकृकारताकानकापीत्यर्थः॥१२
श्लोक॰ तीव्रगोरन्वयत्रार्यविदेहीमनसोमत॥। तमसोनमहीदेवैर्योत्रायन्वरगोव्रती॥।
१३॥ टीका॰ अथधनुर्भंगप्रसंगेज्ञानक्यारामोक्तइतिअनुष्टुबेनाह। तीव्राःगावःकिरणा
यस्यैवंविधस्यतीव्रगोःसूर्यस्यअन्वयंत्रायंतेतेअन्वयत्राः। सूर्यवंशाभिमानरक्षकाःश्री
लीपादयस्तेषुआर्यःश्रेष्ठःसूर्यवंशालंकरणंरामःविदेहीमनसोमतःज्ञानक्यासिन्नपर्व
कृतः नतुधनुःपणबंधेनेत्यर्थः। श्लेषपक्षेतु श्रीब्रह्मसत्रंप्रतिगतःश्लेषोसौब्राह्मणै
र्नमानितइत्याह॰ अत्रअयन्वरगोव्रती अत्रब्रह्मसत्रेअयन्प्राप्तःवराभाग्यशालि
न्योगावएवव्रतंपरिपाल्यत्वेनोपस्थितंयस्यासौवरगोव्रती।श्लेषः॥ तमसःअज्ञाना
तमहीदेवैःसत्रस्थैर्ब्राह्मणैर्नमानितइत्याध्याहारः॥१३॥श्लोक॰ मासमानवरावा

देवयापद्मसदनंसाधारावततारमा॰ मारतानवराधासानंदसद्मपयादेवे॰१४॥ टी॰
अथज्ञानक्याःपारमार्थिकंरूपंदर्शयन्नाह॰ साधारामा अवततार आधारेणविष्णु
नासहमाहालक्ष्मीरवतारंतके॰ साका॰ यापद्मसदनंवदे पद्ममेवसदनमधिवासस्थ
लंदेवतानयती अनेनलक्ष्म्याःपूर्णावतारइतिदर्शितं॰ अथवापद्मविश्लेषश्चरणकम
लंतदेवसदनंतदेवविश्रामस्थलंजानकी॰ श्लेषपक्षेतु॰ अथकापिगोपिकानंदसनिरा
धायाःपैरन्यवदनि। भोसद्मपगरहाधीज्ञानंदसानवराधासीतित छंदेनाविहितहस्तौ
तेतिसर्वितैः नृधामादेवश्लेषेमारतानदनुरूपाइत्यवंसमानावोस्ति॰ अनेनश्लेष
स्यवयःसंधिवर्णितोभवति॰ १४। श्लो॰ नैवतोहननेरोधीयोदेवेषुनपोत्सवाः।
वत्सपानपुवेदेयोधीरोनेननहतोवरैः॥१५॥ टी॰ अथपरशुरामसमागमेपरा

रा॰ कृ॰ व॰। नाहतरां किमित्याह। नृपोत्सवः शैवेत्तो हेनेन अरोधि। नृपस्य दशरथस्य उत्सवो यस्मा
त्स नृपोत्सवः रामः शैवतः शिवस्य पक्षपातीयः शैवः परशुरामस्तस्मात् छैवतः अनेन
युद्धकालाविर्भावेपि अरोधि अकुंठनरां किमस्ति त्वद्धरासी दित्यर्थः। विमानस्थितेषु
देवेषु पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः। कृष्णपक्षे। अथ कृष्णस्य स्वापि धेनुकवधं वदन्नाह। योवेदा
नित्तिवेदप्रतिपादितो लिसन्नृषुवत्सपोफरल। अनेन वत्सेपि न कृष्णेन धीरो धेनुकः अ
वधीरसाध्यैस्तज्जातीयैरन्यैः सहहतो अमारीत्यर्थः। १५ श्लो॰ नगोपगोसि स्म
रस्य पिनाकं नायो ऽजनं धर्मधनेन दानं। नदानने धर्मधनंजयानो केनापि मेवृक्षासि
गोपगेन॥१६॥ रा॰ अथ परशुरामो रामं सक्रोधं वदति। भोस्मरनस्वरमे पिनाकत्वं
नगोपगोसि यद्यपि त्वया जीर्णधनुर्भंगंनीतं तथापि महानीति धनुषि त्वं नगस्य पर्व

तस्योपसमीपे गच्छतीति नगोपगः पाषाणस्तत्तुल्योसि धनुषो गुरुत्वेनि श्चिष्टो भवसीत्यर्थः। एव
मेतादृशोत्वयि जनकेन यत्कन्या दानं कृतं तदप्ययुक्तमित्याह। धर्मधनेन कन्यालक्षणेन अज्जनं
प्रदानं अनयः जनोदानपात्रं एवमदानपात्रे त्वयि यद्दानं कृतं सअनायः। नयरेनीतिः तत्संबधी
नायकनेनायः अनायः अनीतिरित्यर्थः कृष्णपक्षेतु दैत्यवधं दृष्ट्वानंदः कृष्णस्तौति। भो कृष्ण त्वं न
दोनेनासि नं दृ एव आनंदपूर्ण सुख्याय स्मिस्तं नं दानं नं गोकुलं तस्मिन् गोकुले नाथुरूपः परमात्मा
सि बालकत्वफोपगः गोपालैः सहगच्छतीति गोपगः एवं भूतोपि केनापि प्रकारेण मे रतिनां क
मेगिपद्मीरक्षासिप्रतिपालकपतीत्यर्थः। अत एव धर्मधनो जन्मांतरीय धर्मैरार्जितं धनं य
मेधनं तथानोस्माकं ज्येपि त्वमेवासि ॥१६॥ श्लोक ततानदामप्रमदापदा
यतेमरुता ऽमस्त्वनसंदुरक्षी। क्षीरादसुनं स्वमवारुमेनेय दापदामप्रमदानतात॥१७॥ टी॰
अथ रामं राज्याधिकारिणं दृष्ट्वा कैकेयी सापत्न्यभावं दयहित्याह। आमस्त्वनसंदुराक्षीपदाय

रा·म·कृ· मतनान आमःस्वनोयस्याःसाआमस्वनाअपरिपक्ववचनात थाविधातुंदराज्ञीकैकेयी
१· पद्मराज्यप्राप्तये भीमनिर्बंधकारकं ततानविस्तारयामास· स्वपुत्रायराज्यंदेयमि
तिदशरथायनिर्बंधं ×दा× चकारेत्यर्थः आमस्वनेतिपदेन दंमात्वकत्यनेतिसूचितं· प्र
थकथंदामततानेत्याह हवाद्मेन रुषादीप्याइमेरामादयः पदयोग्यानभवंतीति अथ
तस्याःकिंलौकिकंभयेनास्तीत्यतआह· प्रमदेति· प्रकृष्टोमदोगर्वोयस्याःसातया कृ
ष्णेतु· कदाचिदपिकृष्णेनदधिभांडभंगेनदुग्धनाशेजातेसति यशोदायाविश्रामोभूदि
त्याह· प्रमदायशोदाक्षीरात्सकाशात असुप्राणमपिस्वस्वकीयंननमेने· यथाक्षीरमिमतता
तथाप्राणेभूदित्यर्थः· अथकृष्णबंधनार्थंयदामआपप्राप्तदाअनारुकार्यक्षमंनभव १·
तीतिमेने अतःदामापूरणेहेतोर्नतानप्रापरिश्रांताभूदित्यर्थः· १७। श्लोकः ता रा·कृ
मितामनत्सुत्रामाझापादेपविगाननतां तांनगाविषदेपाशामात्रारत्नमतोमिता· १८

टीका अथवनवासार्थंरामेप्रस्थितेसति अहल्योद्धरणप्रसंगमाह मनसुत्रामाताइ
तः शप्तः मत्तःकामोपहतः कामोपहतश्चासौसुत्रामा इंद्रः तांप्रसिद्धांअहल्यांगतः त
थाशपःसुत्रामाशापाद्विगाननतां इतःप्राप्तः गौतमकृतात्शापाद्विगाननतांसहस्रभगत्वादि
लक्षणत्वंप्राप्तः कृष्णपक्षेतु· पूर्वश्लोकेनयशोदयादाम्नाबद्धइतिसूचितं तत्रयमलार्जु
नोन्मूलनप्रसंगमाह तामवस्थामनुकृत्य नगाविषदेकृष्णेसतियतियशोदामात्रासकाश
पाशातथाउत्तमितःमिताभूत· नगच्छतइतिनगेस्थावरोवृक्षोयमलार्जुनौताभ्यामवि
षमनतंमोक्षस्तत्पदेश्रीकृष्णेनसतियशोदामात्रासुदधिदुग्धादिविषयेषुअपात्राअनि
र्वेधासतीउत्तमतःअलौकिककर्मकृतंकृष्णात्मिताभीताताम्रमर्यादाभूत· १८ श्लोकः
नासाउच्चाउपत्रपाजाविनोदाधीरोनुत्यासस्मितोद्याविगीत्या ताणीविद्यातोस्मिस
त्यानुरोधीदीनोविज्ञापत्रपद्मावसाना १९ टीका· अथशूर्पनखायाःप्राप्तायानासा
कृंतनं कृतमिति शालिनीछंदसाह शूर्पनखाताववनासाबद्धाअपत्रपास्ति नासाना

रामनाम्निकासिकातस्याअबद्धंविगानंछेदलक्षणंतेनअपत्रपानिर्लज्जासि लक्ष्मणस्त्वमाज्ञाविनो
दीआज्ञयारामात्तयाविनोदायस्यास्तीतिविनोदीतथाविधोधीरोदात्तः श्रीरामस्त्वतुला
११ रूपेनवीक्षतयास्त्वत्याउपालंभेननिगीत्याअकीर्तिव्यापनेनसस्मितोऽभूत् कस्तु
नारदेनगापान्मोचिताभ्यांकुबेरपुत्राभ्यांस्तुतः कस्त्वोप्रतिस्वस्वरूपमाह अहंविद्यातत्त्या
गाज्ञानप्रदोस्मितथासत्यानुरोधीसत्यंपरब्रह्मतत्रांतनुरोधीत्यासक्तिर्यस्यसतथालोकत्व
दीनः विषयेसक्तोस्ति अधिताअविद्यातु पात्रपद्यावसानापात्रंज्ञानविषयकं तस्याप
द्यापद्धतिः ज्ञानमार्गनिष्ठत्वंतेनैवअवसानंनाशोयस्यास्तथाएवंसंतिस्त्वापिनिर्मुक्तिः कि
यतीत्यर्थः १९ श्लोकः संभावितंभिक्षुरगादगारंयाताधिरापस्वनघाऊवंशः वा ११
वंऊघानस्वपराधितायारगादगारक्षुभितंविभासः २० टीः अथपंचवटीयामेवनेसप
रियहेरामेकृताधिवासेसतिकिंचिदपूर्वंजातमित्याह भिक्षुः संभावितमगारमागात् भि
क्षुरूपधरोरावणः संभावितंपूर्वंनिर्मायकत्वज्ञातंअगारंपंचवटीस्थलंअगात् ततस्व

नघाऊवंशोयाताधिःसन्अपि कुतरामनघःस्वनघः निःपापएवंविधोऊवंशास्तस्मिन्
तोरावणः यातोगतः अधिश्चिंतायस्यजानकीदृष्ट्वानिश्चिंतः आपजानकींप्राप। निःपाप
त्वंगात्पत्नीप्यताद्धंनिंद्यमकरोदित्याश्चर्यत्वादितिस्वस्तिनं कस्मिपक्षेतु पूर्वपक्षांतः
कस्मिरंगात्रंगस्थलात्सकाशात् शर्वर्वितयापूर्वमेवगतप्राणकंसंऊघान किंभूतमगार
क्षुभितंअगारोऽज्ञोर्कीयपरिवारोतस्मिन्क्षुभितंसक्रोधंएवंबाणैरघातीकस्य कथंनि
सार्यतदितिकिंकृते विभासंविछायसद्यामृत्युरिक्षुयुतं अथकस्माद्धतोऽजघानेत्याह
स्वपराधितायाः अपराधिनोभावोपराधितातस्यास्तथा पित्रानिर्बंधायऊहमनपूतःनो
दिक्कटरत्नादयोयेऽपराधाःतत्कृतत्वादित्यर्थः २० श्लोके नयातितारस्वनयाग
तमेलोकापवादाद्धृतयैपिनाके कैनापियंतद्द्वापकालेमातंगयानःस्वरतातिवादः
२१ अथमृगयापराहत्तस्यरामस्यजानकीमपश्यतोनिर्वेदमाह यामागतत्वया
जानक्यामेतिदिक् मत्सैवगतंनिष्क्रांतं अथसास्वतानगताबलात्कारेणनीताभविष्य

तीत्याह· किंभूतयातया· अतितारस्वनया उच्चैराक्रोशमाणयापिरघवंतस्यांगतायांपिना
केलाकापाद इतियं अतानेनम्रगपृष्टतोधावनंस्त्रीहानिश्चेति अपवाद इतयंयातमित्य
१२ र्थः कृष्णपक्षे· कंसहननात्पूर्वरंगमाह यंकंसंकेनापिप्रकारेणकालमपायकालः कृतांतो
यमः कृष्णः ननुपरब्रह्मस्वरूपस्यकृष्णस्यद्वेषःकथमित्याह· किंभूतःकालस्तद्वित· तदुपस्थितं
कंसहननंवेत्तीतितद्वित अथकस्यनप्रकारस्तमाह· किंभूतःकालः मातंगयानःस्वरतातित
यातः मातंगःकुवलयापीडःतस्ययानंधावनंस्वरःश्रुतद्धाक्रोशंतमतिलंघितवान्‌ कुवल
यापीडंक्रोशंतंमारयित्वारंगंप्राप्यपेत्यर्थः २१। श्लोक शवेःविदास्तित्रकुरंगमालांपंरा
वटीनमंनरोसृतेवा· वातेपरानर्मनटीववापंलामागरंकुत्रविदाविवेक २२ टी अथ १२
रामस्यपुनर्ज्ञानकींप्रतिनिर्वेदोक्तिमाह· भोज्ञानकि अविदाअज्ञानेनमयासहपंचव
टीनर्मनरोसृतेवायेनत्वंगतासीत्यर्थः। अथतैवोदेर्तानंप्रकटयन्नाह· शविशावप्रि

येराक्षसेसित्रकुरंगमालस्यस्त्वीतिमायाम्रगमज्ञानतेत्यर्थः कृष्णे· कृष्णस्यसामर्थ्येकं
सहहननात्पूर्वमेवप्रकटीभूतमित्याह· यःवानेवात्यारूपेद्देसेतृणावर्त्तेअवलैःरःअवले
भूत· नतयालामागरंकुत्रचित्अविवेकः लामापूतनातस्याःगरंविषंनर्मक्रीडामा
त्रमिवकुत्रचिदाविवेका· अनेनबाल्येएतावंतंपुरुषार्थं। कृतवान्‌ किंपुनर्यौवनेइतिस
चितं· एवमेतदुभयंसदृष्टांतमाह· नटीशापमिवनटीनर्त्तकीवापंश्रुत्वांगमात्रंद्रष्टीय
तितद्वदित्यर्थः २२ श्लोक नेहंवासिपक्षिपक्षिकंधरामालिनीस्वमतमत्तइयुते
तेयहृतमतमस्वनीलिमाराधकंक्षिपक्षिपक्षिवाहने· २३ एवंजानकींप्रतिनिर्वे
दोक्तिमुक्त्वास्कंधेगृहीत्वासत्वरंनिर्गतस्यरावणस्यमार्गेजटायुनासाकंसंयोगोभू
दितिरघाद्दतयाह· जटायुःरावणंप्रतिवदति· भोस्वमतमत्तइयंमालिनीइयतेस्व

टी. कृ. का स्त्वमतंस्वायहस्तेनमतउन्मत्तस्त्वाग्रहमेवकरोषिपरकार्यविचारंनस्पृशसिअसावधानत्वादि
१२ त्यर्थः मालिनी अति स्फुकुमाराजानकी दूयते कुतं प्राप्नोति· किंभूतापक्षिकंधरापीक्षणिस्त्व
पक्षिणापिति निर्मायिकंधराविश्वासंमन्यमानाम्न्यायस्यासा ताइहमत्स्छलेन क्षिपसि बानस्तु
त्तसिवातीहितसंयामेनमोरक्षिष्याम्नीतितात्पर्यार्थः: कृष्णपक्षेतु कंसवधे कृते उद्धवाक्रूराद्यः
कृष्णं स्तुवंति भोयदूत्तमस्वनीलिमाराधकंपुरुषंतेपक्षिवाहनेक्षिपसि यदुपुंगवमग्रेच्य तमोस्त्व
नीलिमानमेवंविधमाराधयतीति नीलिमाराधकः मेघेइंद्रनीलादिषुनीलत्वमवलोक्यतदनुस्मृ
तिंकुर्वाणंपुरुषंतेपक्षिवाहनंगरुडस्तस्मिन्क्षिपसि आरोहयसि तंगरुडारूढं कृत्वावैकुंठंप्रति १२
नयसीत्यर्थः एवंपरोक्षभावनयायतात्मनः कंसस्य श्रीमान्साक्षात्कारो जातः तस्य मुक्ति
रित्यत्र किं चित्रमित्यर्थः २३ वनांतयानस्त्वणुवेदनासुयोषाम्नतऽरण्यगताविरोधी धी
रोऽविताऽगण्यतरेम्नषायोसुनादवेणुस्वनयातनावः २४ ततोजरायुर्वेदनाज्जानकीशुद्धि

शुद्धि लब्धा दक्षिणत्वलितस्य रामस्याख्यामाह· सरामोयोषाम्नतेवनांतयानस्त्वणुवेदनासु अ
रण्यगताविरोधी अभूत्· योषांजानकीं विनावनांतेषुयानं परिक्रमणंतत्रमहत्क्लेशं प्राप्तावपि· सुन
तेऽगुं अणुवेदनां सुविवेकेनलक्ष्मणकृतसांत्वनेनतदेषत्क्लेशेपु जातेषु सत्सु अरण्यगतावानराअ
विरोधिनो मित्राणियस्यसतथा· स्त्रीविरहवेदनासु कुतास्कवानरेसहसख्यंजातं तेनविख्यातिरभू
दित्यर्थः कृष्णपक्षे· कृष्णेगोकुलंविहायमथुरांगतेसति विरहादिवन्नाराधावान्योषितः प्रोचुरि
त्याह· गोप्यः अगण्यरते धीरोवः अविता इति मषागणयितुंसंभावयितुं योग्यं गण्यंनगण्य
मत्यैाच्यंरतंयाः कुक्रा सुरतंतत्र धीरो निर्लज्जत्वेन प्रवृत्तः कृष्णः वः अविता पुनर्गोकुलमागत्यवो
रक्षयिष्यतीति मषा अस्तत्वं ततः कुतः सुनादवेणुस्वनयातनां किं न स्मरसीत्यर्थः सुष्टुनादो
यस्यासौ सुनादोवेणुस्तस्यस्वनस्तेनकृतां यातनां दूराद्वेणुस्वनमाकर्ण्य यात्कल्प दर्शनेनावत्स्यर्थ
टी. कृ. का तं यायातनाविरहदुःखमस्माकंपुनस्तस्मिन्नपरदेशगतेसति किं नस्मरसीत्यर्थः २४ योऽइत्यत्रयः

 अरातिपक्षे हे॰ कृष्ण कुकृतः साकं अवता अकारः संबोधनार्थः अ इति अधिक्षेपे संबोधने निषे
१४ धेति॰ २४ श्लोक॰ किंनु तोयरसा पंपा न सेवा नियतेन वै॥ वैनतेयान्निवासेन पापं सारयतो
गुर्कं ॥२५॥ टी॰ अथ एतस्मिन् श्लोके अणुवेदनो स्त्वितिपदेन महति दुःखे सति कथमण्वीं वेदनेत्या
हः पंपा तोयरसा न किंनु॰ तोये रसः स्वादुत्वं यस्याः सा तोयरसा॰ एवं विधा पंपा किं नास्ति।
अस्त्येवेत्यर्थः। तथा वै इति निश्चयेन नियतेन नियमवता मनुमता सेवा किं नास्ति॰ अस्त्ये
व॰ एवं नु भय यथा रामस्य विश्रांतिविरह दुःखे व्यासीदित्यर्थः। अथ कृष्णपक्षे गो
प्याः किंतु वैनतेयान्निवासेन कृष्णेन सारयुतः अस्मान्॰ पायतस्त्वं पापं नु गुर्कं किं भुवा १४
ज्यमित्यध्याहारः कृष्णोपासनया निःपापस्त्वं कथं अस्मरन् प्रतारयसीति स्त्रिभित्तं ॥२५॥
रंगता वित्यस्य द्वितीयांतं पदं सारयतः इति कृष्णेन सह सारं यांतीति वा॥२५॥ श्लो
सन्नतातपहा तेन स्वंचेनाऽविहता गतं ॥ संगताहि विनाद्वेत्स्वं नो नैहाऽपंततान सः॥२६

अथ वालिना हतदारः सुग्रीवो रामं शरणं गत इत्याह स इति संन्नतातपहा रामः चेन स्वं तेन संन
तस्य नम्रस्य शरणं गतस्य आतपं हंतीति तथाविधो रामः श्वेन सुखेन स्वंतेन आत्मवासन ज
नितसुखेन स्वं सुग्रीवं तेने विस्तारितवान् नविहितः संपादितः आगोऽपराधो येन तथा निराप
राधित्वं नापि कृतार्थ इत्यर्थः कृष्णपक्षे तु उद्धवो गोपिकाः प्रति कृष्णस्याश्रितपक्षपातं वदति स
नेता नियंता कृष्णः सरस्वतीतीरसंस्थानं दर्शनकदे आपप्रापनयासंगताहि विनाद्वेत्स्वजनं त
तान। संगतः प्राप्तो यो हिः सर्पः तस्य विनाद्वेत्कृते सति स्वं स्वकीयं कृष्णं गोकुलं स्थितं ततान विस्ता
रयामास नंदं निधनं शंकया मुमुक्षुं विस्तारितवान् स किं भवतीरुपेक्षित इति सरिवितं॰ २६ श्लोक॰
कपितालविभागेन योषा दोनुनयेन सः सनयेन नु दोषायो न कं गेष्ना विलतापिकः २७ टी॰
अथ वालिनं हत्वा सुग्रीवपत्नीं ममोचयेदित्याह सरामः अनुन[illegible]येन प्रीत्या कपि ताल विभा
गेन येषां सुग्रीवपत्नीं दत्तवान् कृष्णपक्षे तु॰ गोपिकां वदति स कृष्णः नयेन नीतिमार्गेणा
नुवितर्के दोषायो स्ति दोषानां दुःखानां आयः प्राप्तिर्यस्मात्तत् तथा पुनरायास्यतीति वेत्

रा. कृ. का न नगेष्वाविलनाधिक· नगोपर्वतेभाविनीयालतावल्लीसहकारशाखावातत्रपिकतुल्योय
१५ पायनसंभावितार्थस्तथातद्धिरित्यर्थः। २७ श्लोक तेसभाप्रकपिवर्णमालिकीकानाल्पकश्र
स्तरभ्रमत्रकल्पिता नाल्पिकभ्रमरसप्रकल्पनाकालिमार्णवपिकप्रभासते· २८ अथगदे
वांसंप्रतिवदति· भोरामतेसभाप्रकपिवर्णमालिकास्ति· यैत्रकृष्टयेवानराल्लिवामालायस्यांसा
तथाविधावानरश्रेणीसंपन्ना· सातुनअकल्पकप्रसरंयथातथा नाल्पकासंख्यापरंतु अत्यक
ल्पितास्ति अभ्रेआकाशोमेघमंडलपर्यंतंवानराःसंति· अनेनवानरपंक्तिःआकाशेकल्पि
तास्तीत्यर्थः कृष्णेतु गोपिकाप्रस्तावव्यपदेशेर्थेनधिकंप्रतिवदति· भोकालिमार्णवपिक
सकालिमासमुद्रकोकिल· त्वयि नाल्पिकभ्रमरसप्रकल्पनाप्रभासते· तस्यावंतास्ति १५
कंस्तुरतंतस्यभ्रमरस्तत्रप्रकल्पनाभासते स्वात्मसुरतप्रमेयवान्नसःसएवप्रभासतेनसाक्षा
त् अस्मत्सुरतसुखंतवस्वप्नेपिदुर्लभमित्यर्थः २८ श्लोक· रावणेक्षिप्रपतनत्रपानतेनो
ल्पकभ्रमणभक्रमातुरः रंतुमाक्रमणमभ्रकल्पनातेनपात्रनतपक्षिणेवरा॥२९ रा॰का

अथरावणोयद्यपिसकलसैन्यसन्नाहवानस्तितथापितस्मिन्वीरलक्षणंनास्तीत्याह· अक्रमातुरंय
थाभवतितथारावणेअक्षिप्रपतनत्रपानतेसति अल्पकभ्रमणंनभविष्यति अक्रमःपरस्त्रीहरणादि
कस्तेनआतुरंयथास्यात्तथाअक्षिपतनंरामस्यदृष्टिपातस्तेनयात्रपालज्जातयारावणेनत्रेसति
पर्याकुलतयपि अल्पकंअल्पंयद्भ्रमणंचित्तभ्रमःनभविष्यतिकिंतुभयात्‌ चित्तभ्रमोभविष्य
तिकिं अहोवीरव्रतमतिक्रम्यपापंकृतवतोजयोनास्तीत्येवलज्जयाकुलताचित्तस्यैकताव
स्थानंनभविष्यतीत्यर्थः कृष्णपक्षेतु उद्धवःगोपिकाःप्रतिवदति भोगोप्यः तेनाक्रम
णंदेत्यनिर्वहणादिकं तथाकाअभ्रकल्पनातेवरंतुक्रीडाभिवल्लभितुंतस्यानेनकिमपिप्रयो
जनंतेनकारणेस्येनसामिघस्याभता· पात्रनतपक्षिणेवरा पात्रनताःपात्रनताःपुरुषास्ते
षांपक्षोयस्य· तथापक्षीतस्मैकृलायवराकल्पिता· भक्ताध्यानीनगोवरस्त्वांत्वायित्यर्थः
तथात्वंतिध्यानयोगेनेवकृतार्थत्वंजातमस्तीतित्सूचितं· २९ श्लोकः दैवेयोगेसेवादा

रा॰कृ॰का॰ नंदांकायातेलंकायाने नेयाकालंतेयाकारांनंदावासेयोगेवैदे॰ ३० टीका अथसीतानुध्यर्थ्य
माहिष्टितोहनुमान्रामंप्रतिविघुन्मालयाह॰ अथेरामलंकायानेलंकांप्रातुगमनेवांकाशानौको
१६ पिविरारानास्तीत्यर्थः यतोदैवयोगेममसेवादानंजातमस्ति देवसंबंधीदेवः तस्मिन्दैवेयोगे
सोवाविलंबितास्ति॰ अतोलंकागमनेत्वत्सेवयाएवसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः कृष्णपक्षेतु॰ पु
नरुद्धवः कृष्णस्तौति वैदेगेयः सकृष्णः नंदावासेनंदव्रजेभूतः सकः यः नेयाकालंतयाकारांनंतु
सहंतुयोग्योनेयः सहतयासमंतात्कृष्णलोयेनसह एवंविधमाकारांकालाकारागीतिकमपिहंतुस
न्तत्रभवतीनांसंसारःकेयानित्यर्थः २९ श्लो॰ कैकांविज्ञानुत्वनुज्ञावकाशंयानेनुद्यानुयन् १६
द्यानेनेया यानेनद्यानुयन्नुद्यानेनेयावांकानुज्ञावत्वनुज्ञावकारां ३१ टी॰ अथजानकीमुद्दि
कृत्वापरावृत्तोहनुमान्रामंप्रतिवदतिसमाक्षरयाराणिन्याह साजानकी उग्रमतिकैवांयथा
स्यात्तथानद्यांकुल्यायामुद्यानेनेया उद्यानेनेक्रीडावनेनेतुयोग्यानेयातथाच॰ सीताकृतिमसरि

दुपकेउद्यानस्तीत्युक्ते त्वथरावणस्यक्रीडावनंगंतुंकथमवकाशंलब्धवानित्याह यानेप्रयाणका
लेअनुज्ञाजंबुकवनपालादिकृतातद्द्वयमपिनिराकृतमित्यर्थः कृष्णपक्षेतु॰ गोकुलात्सराहनुउद्धवः
कृष्णंवदति॰ गोकुलउद्यानेनेयाकापिगोपीनयद्यायानेतिष्ठतीतिष्ठनीतित्वयापूर्वंसंकेतौपरिष्ठ
तोद्यानेयाआपिता सायमुनोपकंठउग्रंअतिनिष्ठुरंयस्यथाःतथायानेलोकांतरगमनेसिद्धास्ति
मुतार्हि तस्यादयितदेवरादयोलोकेसंतीत्यर्थः तुअहंपुनरागमिष्यामीतिमदउक्तयालब्धावकाशं
यथास्यात्तथादयितदेवरादीनांशंकाभावेयंतत्कृतविघ्नःकरासुविगणय्यप्राणावशेषास्तिष्ठति॰ ए
वंतयैक्यातथा अन्याअपिसर्वाःसंबोधिताइत्युक्तंभवति ३१ श्लोक॰ वादिदेवाङ्कसीतायंयंपा
थोयनसेवते॰ वतस्तनयथापायंयंतास्तीङ्क्विवादिदत्ता ३२ टी॰ अससमुद्रेनियम्यलंकांगंतुंसमर्थोपि
रामः कृष्णवानरकौतुकंद्रष्टुंसेतुबंधार्थमाहिदेनेत्याह॰ बादत्यथवा सरामः यंकंविद्वानरंपाथोय
नेसेतवेदिदेनापायसांउदकानांसेत पर्यंयस्मिन्सपाथोयनः समुद्रः तस्यसेतवेसेतुबंधायादिदे

रा.कृ.का. २ आज्ञापयामास परंदिसीतायंयथाभवतितथाद्वयोः सीतयोः समाहारः द्विसीतंतस्याः य:
१८ प्राप्तिः किंपुनरेकासीतालब्धासीतादूयलभोभवतीत्युक्ताहेनाद्दिदेत्यर्थः। कृष्णेतु कंसेन
तेमातामहायोग्रसेनायराज्यंदत्वास्वयंतत्सैन्यपतिर्भूत्वेत्याह सकृष्णः यथोपायंवतसेन
यंतासीन्नराजनीतिमनतिक्रम्यैवतस्सेनछत्रधारणकृत्येनयंतानियंतासीत् विनोदसुहृद्गल
स्तितदिवसे ३२ श्लोक वायुजेनानुमतोनेमेसंग्रामेरवितोद्भवः वह्नितांविरलेग्रासमेनेतेन
उजोयुवा ३३ टी अथराक्षसैः सहसंग्रामोपस्थितौश्रीरामोहनुमत्प्रशंसांहि वदतियुष्माकं
मध्ये अरवितः अद्भिवासंग्रामेउपस्थितेवायुजोहनूमाननर्दीस्यतदरवितस्मिन्नरात्राविर्त्य
र्थः अद्भिदिवावासंग्रामेउपस्थितेहनूमानेवसंपन्नः रात्रौदिवावासंग्रामेमोयाविद्भिः सरवा १८
युपुत्रएवनिर्वहिष्यतीत्यर्थः भवति कृष्णपक्षेतु कंसादिहननेराज्यस्थानेवाकृष्णस्यकिंचि
न्नवर्णनीयमित्याह यः विरमेग्रासेसति वह्नितः ग्रासंमेने अतः अमनुजः देवः सन् युवापरक्ष

मीतत्रनकिमपिचित्रमित्यर्थः ३३ श्लोक हतायमायत्ररघोरितायुरंकानुगऽनन्यवयोऽयना
नि निनाययोवन्यनगानुकारं युतारिकायोरत्रयमापताक्षः ३४ टी अथरामरावणयोयुद्ध प्र
संगेवानरैर्व्याकुलीकृतौरावणोरामेणसहयोद्धुंनशक्तावमागादित्याह यत्रांकानुगाननन्यवयोया
नि तत्र हतायुः रघोः हतायमा अंक अनुगं इतीतिअंकानुगाः तेणैर्गतावानरास्तेषु अनन्य
वयोजन्मयेषांतेऽनन्यवयसः सुग्रीवहनुमदादयः तेषामयानानिसंग्रामव्यूहस्थवेत्रापरिसरणा
नियत्रतत्र हतायुः इंद्रगास्य रघोः रामस्य हतायत्रास्त्रघाताय मानसमर्थोऽभूत् प्रथमतोवान
रैरेवव्याकुलीकृतः सन्नरामेणसहयोद्धुंमलब्धावकाशोऽभूदित्यर्थः कृष्णपक्षेतु पूर्वहृंदाव
नेषु क्रीडावनेषुहृष्टेदैत्यानवधीदित्यर्थः कंतत्रत्रयमतिभयानकंहतमित्याह यः आयता
क्षः कृष्णः युतारिघोरत्रयंनिनाय युताः योगात्प्राप्ताभवतेअरयःयतेषुघोरत्रयंभयानकत्रयं
निनायप्रापितवान् हतनाया अघासुरः केशीतितिभयानकत्रयंस्वांतिकंप्रापितवानित्य
र्थः अथभयानकमेवव्यनक्ति किंभूतंघोरत्रयं वन्यनगानुकारं वनेभवाः वन्याः दैत्याव्या

ग्याग्रादयोवातेषुनगपर्वतवत् अनुकारोयस्यसतयाअतिप्रचंडमित्यर्थः ३४ श्लो तारकेरिपुरा
रा. कृ. पश्रीवारुदासस्तनान्वितः तान्वितास्कस्सदावारुश्रीरोपरि पुंकेरता ३५ टी अथ तत्परिवारस्य
१८ रावणस्यनारकब्रह्मणिसमावेशोभूदित्याह रिपुः श्रीरुता ओपे तारके रिपुःरावणः श्रीरु
रामोप्सलक्ष्मीस्तस्यारुक्दीप्तिःप्रकारोतेनेत्यर्थः किंभूतः दाससुतान्वितः दासाःकुंभकर्णाद
यःसुनाइंद्रजिदादयःतेसर्वेतारकमापन्नाइत्यर्थः कृष्णेतु सदावारुयथास्यात्तथा तन्वितासु श्रीपु
रारिपु केरतासीत् ननुनावारीरिणइतासुभामास्कगोपिकासु श्रीयःपराश्रीपरा द्वितीयलक्ष्मीरिवते
रारिपुरिमथुरायांकेपरब्रह्मणिकृष्णेरतासीत् गोकुलेकृष्णविरहेणतन्वितासुलीनास्कगोपिका
सुमथुरायांकृष्णस्यसैरंध्यासाकंगार्हस्थ्यमभूदित्यर्थः ३५ श्लो लंकारंकागाराध्यासंया १८
नेमेयाकाराव्यासे सेव्याराकायामेनेयासंध्यारागंकारेकालं ३६ गुरुचरणः अथरावण
सपरिवारस्तेसतिलंकातत्प्रभाभूदितिविद्युन्मालयाह ● यानेरामेगमनेसतिलंकारंकागारा
ध्यासंयथाभवतितथामेयाभूत् लंकानगरीरंकस्यागारंरंकागारंतस्याध्यासोभ्रमस्तेनमातुं १

रामकृ. मातुंयोग्याभूत् इयंलंकाकुतकविदंकस्यागारंइतिभ्रमेणज्ञाताभूदित्यर्थः। कस्मिन्सति काराव्यासे
सति कारावेदिगृहस्य।व्यासेविस्तारेसति काराविस्तारनिर्माणेवं द्वारकेतस्मिन्पुनर्निर्मासितेपुरस्थि
तेत्वित्यर्थः कृष्णेतु पूर्वसैरंध्यासाकंकृष्णस्यगार्हस्थ्यमभूदित्युक्तंतत्रदृष्टांतमाह सेव्यासेवितुंयोग्या
अतिसुरमणीयासैरंध्रीयामेसंज्ञिकावसरेकालंमेघश्यामंकृष्णंप्रतिनेयान्स्तितेनतुयोग्याभूत् अत्र
योग्यपदेनोभयोर्योगाभावोभावि इत्याशयः सरित् कामिव राकासंध्या रागाकारामिव रागपूर्णरिदोपल
क्षितानिशाराकासंध्यारागांकुरंप्राप्य यथाशोभावती यथातिशयरागिणीशोभाभवतितद्वदित्य
र्थः ३६ गोदावरीब्रह्मगिरेःसकाशात्तेनज्ञापिताप्रागुदधिंप्रयागात् येनार्षेणासोपिपुनःप्रतीमा
मानतुमद्विभ्रमविवेकिमेतं ।१। एवं विलोमाक्षरकाव्यकर्तुर्भूपांसमायासमवेक्ष्यतज्ज्ञाः जानंतिमां १८
चित्रकवित्वसीमांदैवज्ञसूर्याभिधसंप्रतिष्ठां ।२। ॥इतिसूर्यनामदैवज्ञकविपंडितरचितंविलोमरा
मकृष्णकाव्यंसंपूर्णम् ॥ श्रीः गुरुचरणाभ्यांनमः शकेवाधिधीषुप्रजापालयातेलिख
त्वाविधाव्यब्धिमार्द्रेदिनेजंते यतोरामकृष्णाभिदंपातुकाव्यं ततोरामकृष्णस्सिरंरामकृष्णः १